

O‘ZBEK TILIDA BELGI-XUSUSIYAT SEMANTIKASINING FRAZEMALARDA VOQELANISHI

Jumaniyozova Charos Mahmudovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilidagi frazemalarda belgi-xususiyat semantikasining ifodalanish yo‘llari tadqiq etiladi. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘atidan tanlab olingan birliklar asosida shaxs va predmetga xos belgilarni ifodalovchi frazemalar semantik guruhlarga ajratiladi, ularning ma’no hosil qilish mexanizmlari (somatik metafora, zoomorf obraz, rang va fazoviy tasavvurlar), grammatik qoliplari hamda baholash xususiyatlari tahlil qilinadi. Belgi-xususiyat frazemalarining til egalari ongidagi qadriyatlar tizimi bilan bog‘liqligi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Frazema, belgi-xususiyat semantikasi, frazeosemantik guruh, somatik frazema, konseptual metafora, baho, konnotatsiya, o‘zbek tili

REALIZATION OF THE SEMANTICS OF ATTRIBUTES AND CHARACTERISTICS IN PHRASEMES IN THE UZBEK LANGUAGE

Jumaniyozova Charos Mahmudovna

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after

Alisher Navoiy

Abstract: The article examines how the semantics of attribute and quality is realized in Uzbek phraseological units. Drawing on the explanatory phraseological dictionary of Uzbek, units denoting characteristics of a person or an object are grouped semantically, and their meaning-formation mechanisms (somatic metaphor, zoomorphic image, colour and spatial concepts), grammatical patterns and evaluative properties are analysed.

Keywords: Phraseological unit, attributive semantics, phraseo-semantic group, somatic idiom, conceptual metaphor, evaluation, connotation

KIRISH

Tilning frazeologik qatlami xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va voqelikni baholash tarzini eng ixcham shaklda aks ettiruvchi birliklar majmuidir. Frazemalar, bir tomondan, leksik birliklar kabi tayyor holda qo‘llansa, ikkinchi tomondan, ma’no jihatidan obrazli, ekspressiv va baho bo‘yog‘iga ega bo‘lishi bilan ajralib turadi. O‘zbek tilshunosligida frazemalarning ma’no tarkibi, uslubiy xususiyatlari va lug‘aviy

tavsifi bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, ularni muayyan umumiy ma'no - belgi-xususiyat semantikasi asosida tizimli tasniflash masalasi hanuz dolzarbligicha qolmoqda.

Belgi-xususiyat - predmet yoki shaxsga xos sifat, holat, xarakter, qobiliyat, tashqi ko'rinish kabi alomatlarini umumlashtiruvchi kategoriya bo'lib, tilda asosan sifat so'z turkumi orqali ifodalanadi [8]. Biroq tilda belgi faqat sifatlar bilan cheklanmaydi: "saxiy" ma'nosi *qo'li ochiq*, "ochko'z" ma'nosi *ko'zi och*, "ayyor" ma'nosi *ilonning yog'ini yalagan* kabi frazemalar bilan ham beriladi. Mazkur birliklar oddiy sifatdan farqli ravishda belgini nomlabgina qolmay, unga obrazli asos va kuchli baho bo'yog'ini ham yuklaydi.

Tadqiqotning maqsadi - o'zbek tilidagi belgi-xususiyat semantikali frazemalarni frazeosemantik guruhlariga ajratish, ularda belgi ma'nosining voqelanish mexanizmlarini hamda grammatik va baholash xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: belgi-xususiyat frazemalarining tanlab olish mezonlarini aniqlash; ularni semantik guruhlariga tasniflash; ma'no hosil qiluvchi obrazli asoslarni tavsiflash; frazemalarning gapdagi sintaktik vazifasi va baho polyarligini ko'rsatish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Frazeologiyaning mustaqil tilshunoslik sohasi sifatida shakllanishida V.V. Vinogradovning frazeologik birliklarni semantik yaxlitlik darajasiga ko'ra frazeologik chatishmalar, frazeologik butunliklar va frazeologik qo'shilmalarga ajratgan tasnifi asosiy o'rin tutadi [1]. Ushbu tasnif keyinchalik turkiy tillar, jumladan, o'zbek frazeologiyasini o'rganishda ham metodologik tayanch bo'lib xizmat qildi. A.V. Kunin frazeologik birlikni ko'chma ma'noli, barqaror so'z birikmasi sifatida talqin qilib, uning barqarorligini bir necha jihat - qo'llanish, struktura-semantik va leksik barqarorlik orqali tavsiflagan [2].

V.N. Teliya frazeologizmlarni semantik, pragmatik va lingvokulturologik aspektlarda o'rganib, ularning ma'nosida madaniy konnotatsiya - obrazli asosning xalq madaniyatidagi etalon va stereotiplar bilan munosabati muhim o'rin tutishini asoslab bergan [3]. N.D. Arutyunova esa inson va uning xususiyatlarini baholash tildagi eng faol semantik jarayonlardan biri ekanini, tavsif va baho ma'nolari tilda ko'pincha qorishiq holda namoyon bo'lishini ko'rsatgan [4]. J. Lakoff va M. Jonsonning konseptual metafora nazariyasi abstrakt tushunchalarni (xarakter, axloq, aql) konkret tajriba - tana, fazo, predmet orqali idrok etish mexanizmini ochib beradi [5]. Bu nazariya somatik frazemalardagi belgi ma'nosini izohlashda ayniqsa samaralidir.

O'zbek tilshunosligida frazeologiyaning nazariy va lug'aviy asoslari Sh. Rahmatullayev tomonidan yaratilgan. Olimning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" o'zbek frazemalarini ma'no, qo'llanish va uslubiy belgilari bilan birga tavsiflagan birinchi yirik lug'at hisoblanadi [6]. Sh. Rahmatullayev frazemani ko'chma

ma'noli, tarkibi va qurilishi barqaror, nutqqa tayyor holda olib kiriladigan birlik sifatida ta'riflaydi va uning leksema bilan ma'nodoshlik munosabatiga kirishini alohida ta'kidlaydi [7]. A. Hojiyevning lingvistik terminlar lug'atida frazeologizm va unga yondosh terminlarning ta'riflari berilgan [9]. U. Tursunov, J. Muxtorov va Sh. Rahmatullayev muallifligidagi darslikda esa belgi ma'nosi sifat turkumining kategorial ma'nosi sifatida tavsiflangan [8].

Tadqiqot materiali sifatida "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" [6] dan shaxs yoki predmetning doimiy yoki nisbatan barqaror belgisini anglatuvchi frazemalar tanlab olindi. Tanlash mezonlari: 1) frazemaning izohida belgini bildiruvchi sifat yoki sifatlovchi birikma bo'lishi (masalan, "saxiy", "ochko'z", "ayyor"); 2) frazemaning gapda aniqlovchi yoki ot-kesim vazifasida kela olishi; 3) ma'noning vaqtinchalik holat emas, balki xususiyat sifatida idrok etilishi. Tahlilda komponent tahlil, frazeosemantik maydon metodi, kontekstual tahlil, lingvokulturologik talqin va tasniflash usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Tahlil natijasida belgi-xususiyat semantikali frazemalar beshta asosiy frazeosemantik guruhga ajratildi (1-jadval).

1-jadval

Frazeosemantik guruh	Ma'no ko'lami	Misollar (izohi bilan)
Axloqiy-xarakter belgilari	saxiylik, xasislik, kamtarlik, takabburlik, yuvoshlik, ayyorlik	qo'li ochiq (saxiy); dimog'i baland (takabbur); qo'y og'zidan cho'p olmagan (beozor, yuvosh); ilonning yog'ini yalagan (o'ta ayyor); ichi qora (hasadgo'y, yomon niyatli); oq ko'ngil (samimiy)
Nutqiy xulq belgilari	shirinsuxanlik, sir saqlay olmaslik, qo'pollik	og'zidan bol tomadi (shirinsuxan); og'zi bo'sh (sir saqlay olmaydigan); tili achchiq (qattiq gapiradigan)
Ehtiyoj va qanoat belgilari	ochko'zlik, qanoatlilik	ko'zi och (ochko'z, to'yimas); ko'zi to'q (qanoatli)
Qobiliyat va mahorat belgilari	ustalik, uquvsizlik	qo'li gul (usta, hunarmand); qo'lidan hech ish kelmaydi (uquvsiz)
Tashqi-jismoniy belgilar	ozg'inlik	bir qop suyak (juda ozg'in)

Jadvaldan ko‘rinadiki, eng keng va eng rang-barang guruhni axloqiy-xarakter belgilarini ifodalovchi frazemalar tashkil etadi. Bu hol frazeologik tizimning insonni, avvalo, uning ma‘naviy-axloqiy fazilatlariga ko‘ra baholashga yo‘naltirilganini ko‘rsatadi.

Ikkinchi natija belgi ma‘nosining obrazli asosiga oid. Tahlil qilingan frazemalarda belgi ma‘nosi quyidagi to‘rt asosiy mexanizm orqali voqelanadi:

1. Somatik metafora. Tana a‘zosi nomi va belgi bildiruvchi so‘z birikib, ichki sifatni tashqi, ko‘rinadigan holat orqali ifodalaydi: *qo‘li ochiq* - saxiy, *qo‘li gul* - usta, *ko‘zi och* - ochko‘z, *og‘zi bo‘sh* - sir saqlay olmaydigan. Bunda “qo‘l” - berish va mehnat, “ko‘z” - istak va ehtiyoj, “og‘iz”, “til” - nutq faoliyati bilan metonimik-metaforik bog‘langan. Bu J. Lakoff va M. Jonson ta‘kidlagan tana tajribasiga asoslangan konseptualizatsiyaning yaqqol ko‘rinishidir [5].

2. Zoomorf obraz. Hayvon bilan bog‘liq xalq tasavvurlari shaxs xarakterini baholash etaloni vazifasini bajaradi: *qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan* (*qo‘y* - yuvoshlik etaloni), *ilonning yog‘ini yalagan* (*ilon* - ayyorlik va xavf ramzi). V.N. Teliya ta‘kidlaganidek, bunday birliklarda madaniy konnotatsiya obrazning xalq madaniyatidagi stereotip bilan bog‘lanishi natijasida yuzaga keladi [3].

3. Rang simvolikasi. “Oq” - poklik va samimiyat, “qora” - yomon niyat va yashirinlik ramzi sifatida belgi ma‘nosini shakllantiradi: *oq ko‘ngil*, *ichi qora*.

4. Fazoviy tasavvur. Yuqori - past, keng - tor, ochiq - yopiq qarama-qarshiliklari xarakter belgisiga ko‘chiriladi: *dimog‘i baland* (takabbur), *ko‘ngli keng* (bag‘rikeng), *qo‘li ochiq* (saxiy).

Uchinchi natija frazemalarning grammatik qurilishi va sintaktik vazifasiga tegishli. Belgi-xususiyat frazemalarining eng mahsuldor qolipi “egalik qo‘shimchali ot + sifat” (*qo‘li ochiq*, *ko‘zi och*, *og‘zi bo‘sh*, *dimog‘i baland*) ekani aniqlandi. Bu qolipdagi birliklar gapda ikki xil vazifada keladi: aniqlovchi (*qo‘li ochiq odam*) va ot-kesim (*U juda qo‘li ochiq*). Fe‘l bilan tugaydigan birliklar (*qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan*, *ilonning yog‘ini yalagan*) sifatdosh shakli tufayli belgi ma‘nosini kasb etadi va aniqlovchi vazifasida faol qo‘llanadi.

To‘rtinchi natija - baho polyarligi. Belgi-xususiyat frazemalarida baho ma‘nosi deyarli har doim ishtirok etadi va ular ijobiy (*qo‘li gul*, *oq ko‘ngil*, *ko‘zi to‘q*) hamda salbiy (*ko‘zi och*, *ichi qora*, *dimog‘i baland*) baholi birliklarga ajraladi. Ayrim frazemalar kontekstga ko‘ra ikki xil baholanishi mumkin: *qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan* bir vaziyatda beozorlikni maqtash uchun, boshqa vaziyatda esa haddan tashqari yuvoshlik, o‘z haqini himoya qila olmaslikni ta‘kidlash uchun ishlatiladi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar belgi-xususiyat semantikasining frazemalarda sifatlarga nisbatan boshqacha tarzda voqelanishini ko‘rsatadi. “Saxiy” sifati belgini neytral nomlasa, *qo‘li ochiq* frazemasida xuddi shu belgini obraz orqali ko‘rsatadi, unga iliq,

ijobiy munosabat qo'shadi. Demak, frazemada denotativ ma'no (belgi) bilan birga ekspressiv-baholovchi va madaniy komponent ham mavjud. Bu xulosa Sh. Rahmatullayevning frazemalarning leksemalar bilan ma'nodoshlik munosabatiga kirishi, ammo ulardan uslubiy bo'yoqdorligi bilan farqlanishi haqidagi qarashini tasdiqlaydi [7].

Antonimik juftliklar (*ko 'zi och - ko 'zi to 'q, ichi qora - oq ko 'ngil*) belgi-xususiyat frazemalarining tizimli tabiatidan dalolat beradi. Bir xil somatik komponent atrofida qarama-qarshi belgilarning shakllanishi ushbu birliklarni frazeosemantik maydon sifatida o'rganish imkonini beradi. Bu jihatdan o'zbek tilidagi manzara N.D. Arutyunova tahlil qilgan insonni tavsiflash va baholash mexanizmlariga mos keladi: til egalari belgini deyarli har doim me'yorga nisbatan - "yaxshi" yoki "yomon" tomonga og'ish sifatida idrok etadi [4].

Muhokama qilinishi lozim bo'lgan yana bir jihat - belgi va holat o'rtasidagi chegara. *Og'zi qulog'ida* (juda xursand) kabi frazemalar ham egalik qo'shimchali ot qolipida qurilgan, lekin ular doimiy xususiyatni emas, balki vaqtinchalik holatni anglatadi. Shu sababli tadqiqotda ma'noning barqarorligi asosiy tanlash mezonlaridan biri sifatida olindi. Kelgusida belgi va holat frazemalarini qiyosiy o'rganish, shuningdek, o'zbek tilidagi belgi-xususiyat frazemalarini boshqa turkiy va ingliz tilidagi muqobillari bilan chog'ishtirish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. V.V. Vinogradov tasnifi nuqtayi nazaridan qaraganda, tahlil qilingan birliklarning aksariyati frazeologik butunliklar guruhiga kiradi, chunki ularning umumiy ma'nosi obraz orqali motivlashgan va til egasi uchun anglashilarlidir [1].

XULOSA

1. O'zbek tilida belgi-xususiyat semantikasi faqat sifatlar orqali emas, balki frazemalar orqali ham faol ifodalanadi; frazemalar belgini obrazli asos, baho va madaniy konnotatsiya bilan boyitgan holda beradi.

2. Belgi-xususiyat frazemalari axloqiy-xarakter, nutqiy xulq, ehtiyoj va qanoat, qobiliyat va mahorat hamda tashqi-jismoniy belgilarni ifodalovchi guruhlariga ajraladi; ular orasida axloqiy-xarakter belgilarini bildiruvchi guruh eng keng hisoblanadi.

3. Belgi ma'nosining voqelanishida somatik metafora, zoomorf obraz, rang simbolikasi va fazoviy tasavvurlar asosiy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

4. "Egalik qo'shimchali ot + sifat" qolipi belgi-xususiyat frazemalarining eng mahsuldor grammatik modeli bo'lib, bunday birliklar gapda aniqlovchi va ot-kesim vazifasida keladi.

5. Belgi-xususiyat frazemalari aniq baho polyarligiga ega bo'lib, antonimik juftliklar hosil qiladi; bu ularni frazeosemantik maydon sifatida o'rganish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977. - С. 140-161.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. - 2-е изд., перераб. - М.: Высшая школа; Дубна: Феникс, 1996. - 381 с.
3. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. - 288 с.
4. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. - 2-е изд., испр. - М.: Языки русской культуры, 1999. - 896 с.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - 242 p.
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. - Toshkent: O'qituvchi, 1978. - 408 b.
7. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili: darslik. - Toshkent: Universitet, 2006.
8. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: O'zbekiston, 1992.
9. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. - 168 b.